

بسم الله الرحمن الرحيم

پیامدهای طلاق بر کودکان و راهکارهای دین و روانشناسی برای رسیدن به وضعیت مطلوب

زهرا برزویی¹

چکیده

طلاق از جمله معضلات اجتماعی و فرهنگی است که آثار و پیامدهای بسیاری را به دنبال دارد. اگرچه طلاق هم برای زن و هم برای مرد آسیب‌ها و مشکلات فراوانی به بار می‌آورد، اما بیشترین آسیب و تاثیر را کودکان می‌بینند. طبق مطالعات صورت گرفته در زمینه طلاق، نشان می‌دهد کودکانی که والدینشان طلاق گرفته‌اند فارغ از سن و جنسیت بیشترین آسیب‌های روحی و روانی و اجتماعی را دارند، زیرا طلاق والدین برای آنان به منزله کانون و مرکز اصلی زندگی آنان و همچنین چتر امنیتی به اسم خانواده است، که آسیب‌های فراوانی را برای فرزندان ایجاد می‌کند. حال این تحقیق به روش تحلیلی - توصیفی بر اساس تعالیم دین و روانشناسی به بررسی آثار و پیامدهای مواجهه با کودکان طلاق پرداخته و راهکارهایی برای رسیدن به وضعیت مطلوب ارائه می‌دهد. امروزه میزان طلاق و جدایی زن و مرد به طور چشمگیری افزایش یافته که سبب از هم گسستگی خانواده‌های بسیاری گشته این امر بیشترین آسیب را به کودکان وارد می‌کند، زیرا برای کودکان جایگاه رشد و نمو و شکل‌گیری شخصیت و آینده و هدف آنان خانواده است. پس به این دلیل ایجاب می‌کند که به بررسی این پیامدها و آسیب‌ها و ارائه راهکارهایی برای آن و به کارگیری این عوامل در جهت بهبودی این آسیب‌ها پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهد که آسیب‌های بسیاری بر این کودکان وارد و تاثیر گذاشته که از مهمترین آنها می‌توان به احساس گناه که حتی تا جایی پیش می‌رود که ممکن است به آسیب وارد کردن به خود بکشد و همینطور اضطراب و افسردگی که زندگی فردی و گاهی اجتماعی را مورد حمله قرار می‌دهد و خشم و نوسانات اخلاقی اشاره نمود که راهکارهایی چون توکل به خدا در زندگی الگوبرداری از افراد موفق و تلاش برای رسیدن به هدف ارائه کرد که این آسیب‌ها را بهبود ببخشد و به این کودکان برای ادامه زندگی سالم و خوب کمک کرد.

کلیدواژه: طلاق، کودکان طلاق، پیامدهای طلاق، راهکارهای دینی، راهکارهای روانشناسی

¹ طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه الزهرا (س)

مقدمه

طلاق، پدیده پیچیده و چند جانبه رو به افزایش در جوامع امروزی است که صرفاً یک اتفاق حقوقی بین زوجین نیست، بلکه تجربه‌ای عمیقاً تاثیرگذار بر تمام اعضای خانواده به ویژه کودکان است. کودکان به عنوان آسیب پذیرترین گروه در این میان در معرض طیف گسترده‌ای از پیامدهای منفی ناشی از این تحول خانوادگی قرار می‌گیرند.

طلاق، ساختار و پویایی خانواده را به طور اساسی تغییر می‌دهد. مواردی چون از دست دادن والدین و حضور دائمی یکی از آنها کاهش ثبات روانی و اقتصادی در خانواده و نیز بروز تنش و درگیری میان والدین و عوامل دیگری که می‌توانند تعادل روانی و اجتماعی کودکان را بر هم زنند.

شواهد علمی نشان می‌دهد که کودکان طلاق در معرض خطر بیشتری برای ابتلا به مشکلات رفتاری، عاطفی، تحصیلی و اجتماعی قرار دارند. بنابراین در این تحقیق به اثرات ناشی از طلاق والدین بر فرزندان پرداخته و راهکارهایی برای بهبود وضعیت و شرایط کودکان طلاق ارائه می‌گردد. از لحاظ دینی طلاق گرچه مکروه و ناپسند است و به عنوان آخرین راه حل در نظر گرفته می‌شود اما به دلیل جلوگیری از آسیب‌های بیشتر و حفظ حقوق افراد در شرایطی که ادامه زندگی ممکن نیست و زیان بار باشد جایز دانسته شده است.

از این رو با اهتمام به اهمیت خانواده به عنوان یکی از نهادهای مهم جامعه که عهده‌دار مسئولیت فرزندان هستند، می‌توان گفت با طلاق این نهاد ضروری و مهم هم گسسته می‌شود و فرزندان در این میان آسیب‌های شدیدی به آنها وارد گشته و این پیامدهای سوء بسیاری هم برای خانواده‌های آیندگان و هم بر آینده جامعه خواهد داشت.

طلاق به عنوان یک تحول و رخداد بزرگ از آنچنان اهمیتی برخوردار است که خداوند متعال در آیات متعددی به این موضوع پرداخته و می‌فرماید:

«وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَّغُنَّ أَجَلَهُنَّ فَأُمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرَخُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ.....»

و هنگامی که زنان را طلاق دادید و به پایان عده خود نزدیک شدند، آنان را [با رجوع کردن] به طور شایسته و متعارف، نگه دارید یا [با ترك رجوع] به نیکی و خوشی رها کنید. و آنان را برای آزار رساندن و زیان زدن نگه ندارید تا بر آنان تعدی و ستم کنید (بقره / ۲۳۱) «

حال سوال این است که در آموزه‌های دینی طلاق چه پیامدهایی برای کودکان دارد و چه راهکارهایی برای آن بیان نموده است؟

این تحقیق به روش توصیفی - تحلیلی و با ابزار فیش برداری از منابع کتابخانه‌ای و مقالات علمی پژوهشی سعی دارد پیامدهای طلاق بر کودکان را از نظر دین و روانشناسی مورد بررسی قرار دهد.

این موضوع در مقالات و منابع متعددی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته یکی از منابعی که در این تحقیق از آن استفاده شده کتاب عوامل و پیامدهای طلاق نوشته حمیدرضا اعتمادی که عوامل گوناگون منجر به طلاق و پیامدهای ناشی از طلاق را مورد بررسی قرار می‌دهد و کتاب طلاق و اثرات آن بر فرزندان نوشته معصومه کشاورز که آسیب‌های وارد شده بر کودکان طلاق را مورد بررسی قرار می‌دهد و مهم‌ترین مقالاتی که در این تحقیق از آن استفاده گردیده نوشته فاطمه رجبی مقاله «طلاق و تاثیر آن بر فرزندان» و نوشته زکیه امانی و دیگران مقاله «شناسایی پیامدهای

طلاق والدین بر فرزندان» است که به این موضوع پرداخته‌اند و تحقیق حاضر سعی دارد پیامدهای طلاق بر کودکان و راهکارهای دین و روانشناسی را برای رسیدن به وضعیت مطلوب مورد بررسی قرار دهد.

۱. مفهوم شناسی

طلاق

در زبان فارسی و عربی، واژه «طلاق» از ریشه «ط ل ق» گرفته شده که در لغت به معنای رها ساختن، آزاد کردن و گشودن قید و بند به‌کار رفته است. در فرهنگ لغت دهخدا، «طلاق» به معنای «برداشتن قید زوجیت از زن» آمده و به مفهوم رهایی زن از پیوند زناشویی اشاره دارد^۲

در فرهنگ معین، «طلاق» به مفهوم «جدایی زن و شوهر از یکدیگر با شرایط قانونی و شرعی» آمده که برگرفته از همان معنای اصلی یعنی «آزاد کردن» است^۳

طلاق در اصطلاح فقهی به معنای زائل نمودن پیوند نکاح با صیغه مخصوص و قطع پیوند زناشویی است^۴. منظور از پیامدهای طلاق در اصطلاح عبارت است از آسیب‌های روحی روانی جسمی و اجتماعی و..... بر فرزندان وارد می‌کند زیرا طلاق گسست و جدایی و اخلال در بنیان‌های اساسی خانواده است که منجر به جدایی همیشگی همراه لوازم آن می‌شود.^۵

۲. جایگاه

سیطره فرهنگ مدرن در جهان باعث نگرش مثبت به طلاق شده است، به گونه‌ای که زوج‌های جوان زندگی مبتنی بر طلاق را به عنوان سبک زندگی تلقی می‌کنند. در جوامع اسلامی نیز به دلیل پذیرش این رویکرد آمار طلاق پیوسته رو به فزونی است. این امر در حالیست که قرآن کریم، طلاق را نه به عنوان سبکی از زندگی بلکه به مثابه راه برون رفت از بن‌بست زندگی تشریع کرده، همه قوانین مربوط به خانواده را نیز در همین راستا سامان داده است. یکی از عناصر نظریه قرآنی درباره طلاق، این باور است که زوجیت زن و مرد منشا الهی دارد به این معنا که خداوند متعال این دو صنف را برای زوجیت یکدیگر آفریده است.^۶

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً

.....

ای مردم! از [مخالفت با فرمان‌های] پروردگارتان بپرهیزید، آنکه شما را از يك تن آفرید و جفتش را [نیز] از [جنس] او پدید آورد و از آن دو تن، مردان و زنان بسیاری را پراکنده و منتشر ساخت^۷.....

۲. علی اکبر، دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد ۱۴، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷، لغت ۲۴۷۵۳

۳. محمد معین، فرهنگ فارسی معین، جلد پنجم، ۱۳۸۷، تهران: انتشارات امیرکبیر، لغت ۱۳۸۷

۴. احمد مرعی، «تأثیر طلاق والدین بر پرورشگری کودکان»، مجله پیشرفت‌های نوین، سال پنجم، شماره ۵۶، سال ۱۴۰۱

۵. مسعود، صدرالاشراقی و دیگران، «آسیب شناسی طلاق علل و عوامل و راهکارهای پیشگیری از آن»، مهندسی فرهنگی، شماره ۷۳ و ۷۴، سال ۱۳۹۱، ص ۳۰

۶. محمدرضا جباران، «تبیین جایگاه طلاق در دیدگاه قرآن کریم در قرآن فقه و حقوق اسلامی»، شماره ۱۷، سال ۱۴۰۱، ص ۸، ۱۳

۷. نساء، ۱

از آنجا که موقعیت منحط زن در جامعه جاهلی و حاکمیت فرهنگ مردسالاری در آن جامعه باعث به وجود آمدن انواع رفتارهای ظالمانه در نظام طلاق نسبت به زن شده بود، شریعت اسلام با تاکید بر اصالت و انسانیت زن، بسیاری از قوانین طلاق جاهلی را اصلاح و تعدیل کرد. به این صورت که بعضی از انواع طلاق را رایج در جاهلیت را از اساس باطل اعلام نمود و بعضی دیگر را با اصطلاحاتی همراه با توصیه به رعایت حقوق زنان تایید و بعضی انواع طلاق را تشریع کرد، که این امر نشان دهنده اهمیت طلاق در گذشته است.⁸ از آنجا که طلاق می‌تواند به عنوان راهی برای حفظ سلامت روان و جلوگیری از آسیب‌های جدی روانی به ویژه در شرایطی که رابطه زناشویی به شدت آزاردهنده شده است در نظر گرفته شود. پس این موضوع از دیدگاه روانشناسی هم بسیار حائز اهمیت است بدون شک با توجه به تحقیقات پیشین در زمینه طلاق از گذشته تا به حال عمده‌ترین پیامد منفی ناشی از این رویداد دردناک بروز اختلالات روانی به ویژه افسردگی است از سوی دیگر به دلیل ارتباط متقابلی که میان والدین و فرزندان وجود دارد. این اختلالات روانی در والدین بیشترین آسیب را به فرزندان وارد می‌نماید، پس آنچنان که بیان شد امر طلاق چه از نظر دینی و چه در موارد روانشناسی از جایگاه و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۳. پیامدهای طلاق بر کودکان

۱.۳. احساس ناامنی و ترس از ترک شدن

احساس ناامنی و ترس از ترک شدن در کودکان طلاق حالتی پیچیده و چندوجهی است که در آن کودک، به دلیل تجربه جدایی والدین، اطمینان خود به ثبات و پایداری روابط مهم زندگی را از دست می‌دهد و جهان پیرامونش را ناپایدار و غیرقابل پیش‌بینی می‌بیند. او ممکن است این اضطراب را حتی در شرایطی که به ظاهر آرام و بدون تعارض است، تجربه کند، زیرا تجربه اولیه طلاق برایش به یک «الگوی تهدید دائمی» تبدیل شده است. این احساس معمولاً در قالب ترس از جدایی‌های موقت - مانند رفتن والد به محل کار یا سفر کوتاه - یا نگرانی مدام درباره از دست دادن حمایت‌های عاطفی اطرافیان بروز می‌یابد. در چنین شرایطی، کودک ممکن است وابستگی بیش‌ازحد به والد یا مراقب اصلی پیدا کند و برای اطمینان از حضور و حمایت او، رفتارهایی مانند تماس مکرر، چک کردن حضور فیزیکی یا دنبال کردن او در خانه را نشان دهد. حتی در بازی یا روابط دوستانه، این ترس به شکل حسادت، شک و بی‌اعتمادی یا نیاز دائمی به اطمینان گرفتن از علاقه دیگران بروز می‌کند. از نظر روان‌شناسی رشد، چنین الگویی اغلب با شکل‌گیری سبک دلبستگی اضطرابی همراه است که می‌تواند بر عملکرد تحصیلی، تعاملات اجتماعی، و توانایی کودک در برقراری روابط باثبات در آینده تأثیر منفی بگذارد.⁹ گسست ناگهانی ساختار خانواده، الگوی دلبستگی ایمن کودک را مختل کرده و احتمال ایجاد سبک دلبستگی اضطرابی یا اجتنابی را بالا می‌برد.

طلاق با دلایل متعددی اتفاق می‌افتد و همانطور که گفته شد تأثیر منفی زیادی بر فرزندان می‌گذارد، که یکی از این اثرات ترس و نگرانی و احساس ناامنی است.

⁸ مهدی، پیشوایی، فریده، پیشوایی، ((گناه‌های طلاق در جاهلیت و تحول نظام طلاق جاهلی با ظهور اسلام))، جلد ۲۷، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۳، سال هفتم پاییز ۱۳۸۹، ص ۴
⁹ موسوی، فاطمه، ۱۳۹۷، ((بررسی آسیب‌های روانی - اجتماعی طلاق بر کودکان))، مجله خانواده‌پژوهی، ش ۱۴، صص ۸۷-۸۹

کودکی که به حضور و همراهی همیشگی پدر و مادرش اطمینان و اعتماد داشته حالا دیگر کنار هم نخواهند بود، طبیعی است که در این شرایط کودک احساس امنیتی که تا پیش از این داشته را از دست می‌دهد و نگران می‌شود¹⁰.

چنین احساسی بر کودکان با گروه‌های سنی متفاوت تاثیر می‌گذارد. برای مثال کودکان دبستانی که به والدین وابستگی بیشتری دارند زمانی که آنها را ترک می‌کنند آنها خود را مقصر می‌دانند و علت را در وجود خود یا رفتارهای خویش می‌بینند. این احساس عدم امنیت در آنها ممکن است خود را به این شکل نشان دهد که آنها تقاضا کنند موقع خواب چراغ اتاقشان روشن باشد در حالی که شب‌های قبل چراغ اتاقشان روشن نبوده، به این ترتیب کودک اطمینان به خود را از دست می‌دهد و نوعی ترس روانی پیدا می‌کند و امنیت روانی که از بودن در کنار پدر و مادر داشته از دست می‌دهد. برای همین ممکن است در تمام اوقات به وجود یک اسباب بازی در کنار خود احتیاج پیدا کند.¹¹

حال احتیاج است که به شکلی این ترس و ناامنی را در کودکان خود کاسته و از بین ببریم آنگونه که در روایات بیان شده خواندن این آیه از قرآن کریم ترس را از وجود انسان پاک می‌گرداند و انسان را از این حس رها می‌سازد.

الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

همان کسانی که مردم [منافق و عوامل نفوذی دشمن] به آنان گفتند : لشکری انبوه از مردم [مکه] برای جنگ با شما گرد آمده اند ، از آنان بترسید . ولی [این تهدید] بر ایمانشان افزود ، و گفتند : خدا ما را بس است ، و او نیکو وکیل و [نیکو کارگزاری] است .¹²

و چه زیباست این ذکر حسب الله و نعم الوکیل یعنی گفتند ؛ خداوند کفایت کننده و ولی و حافظ و متولی امور ماست و نیکو وکیل یعنی نیکو کفایت کننده و نیکو پناه و معتمدی است که امور به او واگذار شود.¹³ وقتی کودک اعتماد پیدا کند و با قلبش حضور کسی را که در همه حال مراقب و همراه اوست درک کند ، دیگر از تنهایی و رها شدن خود توسط والدینش هراسی ندارد .

جامعه‌شناسان به برخی از پیامدهای طلاق بر کودکان اشاره کرده‌اند؛ از جمله احساس نارضایتی و سردرگمی، از دست دادن عزت نفس، کاهش دلبستگی به پدر و یا مادری که عهده‌دار سرپرستی کودک نیست، احساس شدید فقدان، نگرانی و احساس طرد شدن، تنهایی و خشم و.... که بسته به سنین مختلف متفاوت هست، میزان ستیزه پدر و مادر پیش از جدایی، سن کودک داشتن یا نداشتن برادر و خواهر، وجود پدر بزرگ و مادر بزرگ و سایر خویشاوندان و نیز روابط فرزندان با پدر و مادر همگی در اثرات منفی که بر کودک گذاشته شده تاثیر مستقیم دارند، بیشتر کودکان پس از جدایی پدر و مادر دچار مشکلات عاطفی از جمله اضطراب عاطفی، سردرگمی و وحشت و ترس می‌شوند و اکثراً در سنین پیش از مدرسه رخ می‌دهد.¹⁴

جابجایی مکرر کودک بین خانه‌های مختلف یا زندگی طولانی‌مدت یا مقطعی با اقوام، حس بی‌ثباتی محیطی و ناپایداری روزمره را به شدت افزایش می‌دهد. چنین وضعیتی نه تنها مانع شکل‌گیری یک

10. احمد مرعی، مریم کوتی ((تاثیر طلاق بر پرخاشگری کودکان پیشرفت‌های نوین در روانشناسی)) شماره ۵۶، بهمن ۱۴۰۱، صفحه ۵ و ۷

11. بلقیس ساوادگو، فاطمه وحیدی ((اثیر طلاق بر فرزندان پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده)) شماره ۳، پاییز و زمستان، ۱۳۹۸ ص ۵

12. آل عمران آیه ۱۷۳

13. فضل بن حسن، طبرسی، هاشم رسولی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۴، تهران فراهانی، سال ۱۳۶۳، ص ۳۴۹

14. علی اکبر، رشاد، دانشنامه فاطمی زن و خانواده جلد ۶ پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی سال ۱۳۹۳ ص ۴۸۷

گردد. در روایات نیز، پیامبر اکرم(ص) فرموده‌اند: «اعْمَلُوا فِكْلًا مُيَسَّرًا لِمَا خُلِقَ لَهُ». عمل کنید که هر کس برای کاری که برای آن آفریده شده، آسان می‌شود.⁷³ این کلام، با بیانی موجز، ارتباط عمیق میان تلاش، شایستگی‌های ذاتی و مسیر تحقق فردی را تبیین می‌کند.

کودکان و نوجوانانی که تجربه طلاق والدین را دارند، گاهی با حس بی‌سرانجامی و ناامیدی مواجه می‌شوند و این مسئله می‌تواند آن‌ها را از برنامه‌ریزی برای آینده باز دارد. در تعالیم اسلامی، تلاش برای رسیدن به هدف نه تنها یک فضیلت فردی، بلکه یک ضرورت برای رشد و تکامل انسان است. قرآن کریم در آیه شریفه ۳۹ سوره نجم می‌فرماید: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» قاعده‌ای جاودان را بیان می‌کند که نتیجه زندگی هر فرد به میزان کوشش و جدیتی بستگی دارد که به خرج می‌دهد.⁷⁴ حتی اگر شرایط بیرونی مطلوب نباشد، این اصل می‌تواند به عنوان یک چراغ راه برای کودکان طلاق عمل کند. مربیان، مشاوران یا سرپرستان می‌توانند از طریق قصه‌گویی قرآنی، به ویژه داستان‌هایی مانند زندگی حضرت یوسف(ع) که با وجود فراق خانواده و رویارویی با بحران‌ها، همچنان به اهداف خود پایبند ماند، امید و انگیزه را در دل این کودکان زنده کنند.⁷⁵ این جلسات اگر با تمرین عملی مانند انتخاب یک هدف کوچک هفتگی، ثبت آن در دفترچه اهداف، و ارزیابی پیشرفت در پایان هفته همراه باشد، می‌تواند حس کنترل و مسئولیت‌پذیری را در کودک ایجاد کند و او را به سمت موفقیت تدریجی سوق دهد.

از دیدگاه روان‌شناسان تربیتی، یکی از مشکلات رایج کودکان طلاق این است که با کاهش انگیزش درونی و افت احساس شایستگی شخصی روبه‌رو می‌شوند؛ این امر باعث می‌شود نتوانند مسیر آینده خود را به‌درستی طراحی کنند. یکی از ابزارهای کاربردی برای مقابله با این وضعیت، مدل هدف‌گذاری است که ویژگی‌های هدف مشخص، قابل سنجش، قابل دستیابی، واقع‌بینانه و زمان‌مند را آموزش می‌دهد. وقتی کودکی که از طلاق والدین آسیب روانی دیده، بتواند هدف تحصیلی یا اجتماعی مشخصی تعیین کند و بداند چه زمانی و چگونه باید به آن برسد، احتمال موفقیت او به شکل معناداری افزایش می‌یابد. برای مثال، مشاور مدرسه می‌تواند در کارگاه‌های مهارت زندگی، به این کودکان کمک کند تا هدفی مثل «افزایش معدل نیم‌سال» یا «یادگیری مهارت ورزشی جدید» را انتخاب کنند، سپس مسیر و زمان‌بندی رسیدن به آن را طراحی کنند و هر هفته با یادداشت میزان پیشرفت، تعهد خود را تقویت کنند.⁷⁶

۵.۴. مشورت با بزرگان

در سنت اسلامی، مشورت جایگاه ویژه‌ای به عنوان یک عمل عقلانی و معنوی دارد که می‌تواند آسیب‌های ناشی از فروپاشی خانواده را برای کودکان کاهش دهد. قرآن کریم در سوره مبارکه شوری آیه ۳۸ می‌فرماید: «وَأْمُرْهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ». که نشان می‌دهد مؤمنان حتی در امور شخصی و خانوادگی، تصمیم‌گیری را بر اساس خرد جمعی و تبادل نظر بنا می‌کنند. این اصل وقتی در زندگی کودکان طلاق نهادینه شود، باعث می‌شود آن‌ها در تصمیم‌های تحصیلی، اجتماعی و هیجانی به افراد باتجربه و سالم رجوع کنند. حضرت علی(ع) نیز در حکمت ۱۶۱ نهج‌البلاغه فرموده است: «مَنْ

⁷³ صحیح بخاری، حدیث ۶۶۰۵

⁷⁴ ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۲۲ صفحه ۵۱۲

⁷⁵ علی حسینی، ((روانشناسی کودکان در خانواده‌های آسیب دیده))، نشر رشد، تهران، سال ۱۴۰۱ صفحه ۸۳

⁷⁶ رضا هاشمی و مریم صادقی، ((تاثیر تعارضات پس از طلاق بر سازگاری اجتماعی نوجوانان))، فصلنامه روانشناسی خانواده ۱۳۹۹ شماره ۳ ص ۶۵

اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ وَ مَنْ شَاوَرَ الرِّجَالَ شَارَكَهَا فِي عُقُولِهَا» ؛ کسی که خود رأی باشد نابود می‌شود و کسی که مشورت کند، در عقل دیگران شریک می‌شود. همچنین در تفسیر نمونه آمده است که شورا و مشورت، موجب جلوگیری از تصمیم‌های عجولانه و آسیب‌زا می‌شود و به ویژه در تربیت نسل جوان اهمیت ویژه دارد.⁷⁷

از منظر روان‌شناسی رشد، کودکان و نوجوانانی که تجربه طلاق والدین را پشت سر گذاشته‌اند، به دلیل کاهش یا فقدان حمایت ساختاری خانواده—یعنی حضور همزمان و هماهنگ پدر و مادر به عنوان حامی عاطفی، رفتاری و اقتصادی—در معرض خطر اتخاذ تصمیم‌های تکانشی یا تصمیم‌هایی بر پایه‌ی هیجان و بدون ارزیابی دقیق پیامدها قرار می‌گیرند. این وضعیت باعث می‌شود که کوچک‌ترین فشار بیرونی یا هیجان درونی بتواند مسیر انتخاب فرد را تغییر دهد و احتمال افت تحصیلی، ورود به روابط ناسالم یا حتی بروز رفتارهای پرخطر را افزایش دهد. در چنین شرایط حساسی، آموزش مهارت «جستجوی نظر متخصص» که سازمان جهانی بهداشت آن را یکی از ده مهارت بنیادی زندگی معرفی کرده است می‌تواند همانند یک مداخله حمایتی مؤثر عمل کند. برای مثال، اجرای نشست‌های گروهی مشاوره با حضور مشاوران مدرسه، روان‌شناسان کودک، و حتی مربیان مذهبی آشنا با چالش‌های خانواده‌های طلاق، فرصتی ایجاد می‌کند تا کودک بیاموزد قبل از تصمیم‌های مهم—مانند تغییر مدرسه، پیوستن به یک رشته ورزشی یا هنری، یا انتخاب راهکار برای حل تعارضات دوستی—از تجربه و نظر افراد کارآزموده بهره بگیرد.⁷⁸ بدین ترتیب، شواهد علمی تأکید می‌کنند که مشورت، برخلاف تصور رایج که آن را صرفاً یک آموزه مذهبی می‌پندارد، در عمل یک ضرورت روانی-اجتماعی برای رشد سالم و سازگاران این گروه آسیب‌پذیر به شمار می‌آید.

نتایج مطالعات اخیر نشان می‌دهد که ترکیب آموزش مهارت مشورت با آموزه‌های دینی می‌تواند اثرات افزایشی بر تاب‌آوری و کفایت اجتماعی کودکان طلاق داشته باشد. در این الگو، جلسات گروهی مشاوره روان‌شناسی با بخش‌هایی از آیات و روایات مرتبط همراه می‌شود؛ برای نمونه، آیه ۱۵۹ آل عمران «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» مبنای آموزش عملی قرار می‌گیرد و کودک می‌آموزد که پس از مشورت، با توکل به خدا تصمیم بگیرد.

77 ناصر مکارم شیرازی تفسیر نمونه، تهران دارالکتب اسلامی چاپ اول ۱۳۸۶ جلد ۱۸ صفحه ۲۴۵

78 مهدی تقوی و لیلا حسینی، «تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر کاهش رفتارهای پرخطر نوجوانان در اراده طلاق»، نشر دانشگاه فردوسی، چاپ اول، سال ۹۸، صفحه ۱۲۱

فهرست منابع و مآخذ

*قرآن کریم ترجمه آیت الله مکارم شیرازی

* نهج البلاغه ، ترجمه محمد دشتی

* صحیفه سجادیه، ترجمه انصاریان

کتابها

۱. دهخدا علی اکبر، لغتنامه دهخدا، جلد ۱۴. تهران، ۱۳۷۷
۲. معین ، محمد، فرهنگ فارسی معین، انتشارات امیرکبیر، جلد پنجم، تهران، ۱۳۸۷
۳. مهدی و فریده پیشوایی، گناه‌های طلاق در جاهلیت و تحول نظام طلاق جاهلی با ظهور اسلام، سال ۱۳۸۹
۴. طبرسی، فضل بن حسن ، هاشم رسولی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن ، سال ۱۳۶۳
۵. رشاد، علی اکبر، دانشنامه فاطمی زن و خانواده ، سال ۱۳۹۳
۶. مرادی ، لیلا ، مدیریت بحران طلاق در خانواده‌های ایرانی، نشر قطره، سال ۱۳۹۴
۷. عباسی، حسین، ابعاد اجتماعی- اقتصادی طلاق، نشر جامعه شناسان ۱۳۹۲،
۸. کاظمی، رضا، مشاوره با فرزندان طلاق ، انتشارات ارجمند ، سال ۱۳۹۶
۹. هاشمی، محمد ، تعاملات خانوادگی و پیامدهای روانی طلاق، انتشارات سمت، سال ۱۳۹۵
۱۰. خسروی، شهرام، پیامدهای عاطفی طلاق و رفتارهای سازگارانه کودکان ،نشر قطره ، سال ۱۳۹۱
۱۱. مکارم شیرازی، ناصر ، تفسیر نمونه، دارالکتب اسلامیة ، سال ۱۳۸۶

مقالات

۱. مرعی، احمد، « تاثیر طلاق والدین بر پر خاشگری کودکان»، مجله پیشرفت‌های نوین ، سال ۱۴۰۱
۲. صدرالاشراقی، مسعود و دیگران، « آسیب شناسی طلاق علل و عوامل و راهکار پیشگیری از آن»، انتشارات مهندسی فرهنگی، سال ۱۳۹۱
۳. جباران ، محمدرضا، « تبیین جایگاه طلاق در دیدگاه قرآن کریم در قرآن فقه و حقوق اسلامی »، سال ۱۴۰۱

۴. موسوی، فاطمه، «بررسی آسیب‌های روانی اجتماعی طلاق بر کودکان»، مجله خانواده پژوهی سال ۱۳۹۷
۵. مرعی، احمد، کوتی، مریم، «تاثیر طلاق بر پرخاشگری کودکانم پیشرفت‌های نوین در روانشناسی»، سال ۱۴۰۱
۶. ساوادوگو، بلقیس، وحیدی، فاطمه، «تاثیر طلاق بر فرزندان پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده»، ۱۳۹۸
۷. احمدی، زهرا، «بررسی پیامدهای طلاق بر بهداشت روانی کودکان»، شماره ۱۷، سال ۱۳۹۶
۸. نوروژی، سمیه، «سلامت جسمی و روانی کودکان طلاق مجله بهداشت»، شماره ۲۹، سال ۱۴۰۱
۹. حسینی، محمدباقر، «راهکار معارف اسلامی در کاهش مشکلات روانی کودکان طلاق»، نشر بوستان قم.
۱۰. اسماعیل پور، خلیل، «درمان مبتنی بر دلبستگی و علائم اضطراب جدایی در کودکان روانشناسی»، شماره ۱۲، سال ۱۳۹۶
۱۱. یحیی‌زاده، سلیمان، لطفی، فاطمه، «درمان افسردگی با دعا و نیایش»، مجله دانشگاه علوم پزشکی بابل، سال ۱۳۹۱
۱۲. کاردان، نسرین، «بررسی رابطه مشکلات خانوادگی با عملکرد تحصیلی دانش آموزان»، فصلنامه خانواده پژوهی، سال ۱۳۹۴
۱۳. عسگرپور حمید بررسی عوامل پیش بینی کننده افت تحصیلی در کودکان طلاق پایان نامه کارشناسی ارشد سال ۱۳۹۸
۱۴. یوسف زاده، زهرا، «تاثیر اضطراب و ترس از شکست بر عملکرد تحصیلی کودکان طلاق»، پایان نامه کارشناسی ارشد، سال ۱۳۹۷
۱۵. کیامنش علیرضا، حجازی الهه، «(بررسی مشکلات رفتاری اجتماعی دانش آموزان در خانواده‌های طلاق)»، سال ۱۳۸۴
۱۶. رضوی لیلا، «(تعارض پیام‌های تربیتی والدین و اثر آن بر انسجام اخلاقی کودک)»، شماره ۴، ۱۳۹۵
۱۷. موسوی علی، تقوی معصومه، رضایی حامد، «(بررسی رابطه طلاق والدین با مشکلات عاطفی و رفتاری فرزندان)»، سال ۱۳۹۷
۱۸. جزایری علیرضا و همکاران، «(آسیب شناسی روانی کودکان طلاق)»، سال ۱۳۹۴
۱۹. کرمی جهانگیر، پناغی، لیلی، «(آثار و پیامدهای طلاق بر سلامت روانی کودکان)»، سال ۱۳۹۴
۲۰. موسوی علی، «(بررسی رابطه کیفیت خواب با شاخص‌های روانشناختی در فرزندان والدین جدا شده)»، سال ۱۴۰۰

۲۱. تاجیک علیرضا، ((توکل و پیوند آن به معرفت الهی از منظر امام حسین علیه السلام))، سال ۱۳۸۳
۲۲. واعظی محمود و دیگران، ((کارکردهای معنوی توکل به خدا در قرآن و روایات))، شماره ۳۰، سال ۱۳۹۳
۲۳. علوی زهرا، رحمتی مریم، ((نقش مقابله مذهبی مثبت در بهبود شاخص‌های روانشناختی دانش آموزان طلاق دیده))، سال ۱۴۰۱
۲۴. میرزازاده علی، فرهادی زهرا، حشمتی نادر، ((تاثیر برنامه پرورش استعداد بر خودکارآمدی کیفیت زندگی نوجوانان خانواده‌های طلاق))، شماره ۳، سال ۱۴۰۰
۲۵. صادقی لیلا، دهقان پور حمیدرضا، یوسفی فاطمه، ((اثر بخشی برنامه آموزش بخشش و شاخص‌های روانشناختی نوجوانان طلاق دیده))، شماره ۴، سال ۱۳۹۸
۲۶. هاشمی رضا، صادقی مریم، ((تاثیر تعارضات پس از طلاق بر سازگاری اجتماعی نوجوانان))، شماره ۳ سال ۱۳۹۹